

Copiștii Psaltirii Scheiene.

Psaltirea Scheiană nu ne-a rămas în original, ci numai în copie. Dl Candrea, care s'a ocupat mai mult decât oricare alt filolog cu acest text, ajunsese, în anul 1901, „la convingerea absolută că Psaltirea Scheiană este o transcriere făcută nu de unul, ci de doi copiști”¹. Șapte ani mai târziu, vine dl A. Procopovici și dovedește, referindu-se la studiul amintit al d-lui Candrea, că nu numai doi, ci trei copiști au colaborat la copierea Psaltirii Scheiene, și anume cel dintâiu copist a copiat paginile 1—20, al doilea paginile 20—196, iar al treilea paginile 197—530². Dl Candrea, în Introducerea care o face la ediția critică a Psaltirii Scheiene (I. p. XXVIII ș. u.)³ își însușește părerea aceasta, fără a cită pe dl Procopovici, și face o mică rectificare, arătând că primul copist a copiat paginile 1—19, oprindu-se la r. 9, la cuvântul *ceriu*, al doilea a continuat scrisul până în josul paginei 196, iar restul a fost copiat de alt copist. Dl Candrea înseamnă copiștii în ordine alfabetică cu *A*, *B* și *C*; găsind că e mai practică această însemnare decât a d-lui Procopovici, care înseamnă pe primul copist cu *E*, pe al doilea cu *KL* și pe al treilea cu *OL*, am menținut-o și eu în studiul de față.

Atât dl Procopovici cât și dl Candrea bănuiesc că partea cea mai mare a psaltirii a fost copiată de copiști streini, și anume dl Procopovici, care a ajuns mai întâiu la această bănuială, zice că copistul paginelor 20—196 „se pare . . . că . . . a fost

¹ N. Rev. R. III, 533—541, IV, 14—24.

² Alexie Procopovici: *Despre nazalizare și rotacism*. Anal. Acad. Rom. Sect. lit. Seria II, Tom. XXX, București, 1908, p. 29.

³ I.-A. Candrea: *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*. Edițiune critică de . . . Comisia istorică a României, București, Atelierele grafice Socec & Co., 1916. I. Introducerea cu unsprezece planșe. II. Textul și glosarele.

un preot secuesc“ (o. c. p. 34), tot așa și copistul restului psaltirii (ib.). Dl Candrea zice numai despre copistul C că „poate chiar să nu fi fost român“ (o. c. I, pp. XXXIX, XLIII, cf. CXXVIII). La acestea eu adaog că nu e exclus să nu fi fost Român nici unul dintre cei trei copişti, numai că, dintre toți trei, copistul B ştia mai bine româneşte și eră mai bine deprins cu scrierea chirilică și mai conştiincios, la copiere, decât ceilalți, și mai ales decât copistul C. Citind Psaltirea Scheiană, avem de mulțori impresia că copişti n'au înțeles textul, ba une-ori chiar că făceau un lucru de mântuială¹.

Argumentele aduse de dl Procopovici în sprijinul bănuielei d-sale că copişti ar fi fost Secui, se bazează pe grafii greșite, care d-sa și le explică din confuzia care o fac copişti între

¹ Făcând comparație între ediția dlui Bianu (*Psaltirea Scheiană* (1482). Textul în facsimile și transcriere cu variantele din Coresi (1577), Ed. Ac. Rom. București, 1889) și edițiunea critică a dlui Candrea, oricine trebuie să recunoască că aceasta nu se poate utiliza fără cea dintâiu, din mai multe cauze. Mai întâiu textul psaltirii așa cum îl găsim în ediția dlui Candrea nu e textul original, ci un text refăcut, în mod arbitrar, de dl Candrea. A fost o idee nefericită emendarea textului, deoarece, înainte de toate, multe chestiuni lingvistice nu sânt lămurite într'atâta încât să putem spune cu siguranță, cum se prezentau anumite fenomene în limba traducătorului psaltirii. Pentru aceasta avem și prea puține probe scrise, apoi și cele pe care le avem, vedem că trebuie, în parte cel puțin, să le atribuim streinilor. Insuși dl Candrea zice în prefața Introducerii (p. X) următoarele: „Limba în care e scrisă Ps. Scheiană e un dialect asupra căruia nu avem date suficiente pentru a reconstitui felul cum se pronunță fiecare sunet. Nu e o limbă literară, pentru care texte din aceeași epocă își pot da indicațiuni precise asupra fonetismului ei“. Dacă e așa, n'a fost o prea mare îndrăzneală această reconstruire a textului? — Și la ce ar putea servi un text vechiu reconstituit de un filolog, oricât de bun cunoscător al limbei vechi ar fi el? — Cine vrea să studieze Ps. Sch., întâmpină enorme greutăți, dacă nu are la îndemână și ediția dlui Bianu. Facem abstracție aici de studenții începători, care, fie din lipsă de experiență, fie că nu citesc prefața Introducerii, unde vorbește dl Candrea de reconstituirea textului, pot foarte ușor să cadă în greșala de a lua de autentice formele emendate ale dlui Candrea fără a ține seama de notele din aparatul critic. Dar pentru orice cercetător, urmărirea textului după formele date în subsol, e foarte anevoioasă. Publicația ar fi fost cu mult mai utilă și dl Candrea ar fi avut cu mult mai puțină bătaie de cap, dacă ar fi dat textul exact cum se găsește în ediția dlui Bianu, iar în subsol ar fi dat variantele din celelalte psaltiri vechi. Dar nu numai din această cauză cercetătorul e nevoit să consulte textul publicat în facsimile de dl Bianu, ci și pentru a verifica greșelile făcute de dl Candrea la transcrierea textului. Într'o lucrare atât de voluminoasă, cu atâtea

câteva litere chirilice și semnele asemănătoare din alfabetele secuesc și latin, precum și asemănarea care o găsește dînsul între unele semne din criptogramă și unele litere secuești (o. c. 34–35). Confuzia cu alfabetele secuești e greu de admis, deoarece înlocuirea a două litere prin altele a putut fi, la niște copiiști streini, întâmplătoare, iar scăparea unor semne latinești în locul celor chirilice a putut-o face orice cărturar familiarizat cu scrierea latină. De altă parte, dl Candrea vede, în Introducerea ediției dsale (p. CXXVIII), în faptul că copistul C între-

variante, nu e mirare, dacă s'au strecurat în text erori destul de numeroase, cum recunoaște însuși dl Candrea în prefața Introducerii p. IX. În tot cazul, numărul acestor erori ar fi fost cu mult mai mic, dacă ar fi dat textul așa cum l-a găsit. Nu putem da aici lista tuturor greșelilor care le-am notat citind ediția critică a dlui Candrea. Ajunge însă să înșirăm. la întâmplare, exemplele ce se găsesc în câțiva psalmi. De pildă ps. 67, r. 1 *cântecul* în loc de *cătecul*, versetul 35 *mare* în loc de *maire*, ps. 68 vers. 4 *nădăindu-me în dzeul mieu* în loc de *nădăindu-mea în dzeul mie mieu* (*mie mieu* e introdus la errată), vers. 28 *dereptate* în loc de *derereptate* (probabil greșală omisă intenționat, cf. Introducere p. X), ps. 69 vers. 2 *agūfi* în loc de *adzufi*. Și când ne gândim că sînt 150 de psalmi, după care mai urmează 49 de pagini, nu exagerăm de loc când afirmăm că un cercetător al limbei Psaltirii Sch. nu poate utiliza ediția critică a dlui Candrea fără a urmări textul publicat de dl Bianu. De altă greutate dă cercetătorul când, în loc să găsească paginația după pagini, cum o dă dl Bianu, găsește, la dl Candrea, numerotația după foi, cu r(ecto) și v(erso) și în timp ce, în glosar, trimite la pagina din ediția d-sale, în Introducere trimite la numerotația dlui Bianu, care se vede că, la urmă, și dînsul o găseă mai practică decât pe a d-sale. Dar ediția critică a dlui Candrea mai are și alte lipsuri. Iată de pildă ce s'a întâmplat la o oră de seminar de limba română. Se citea din „Pagini de veche scriere românească” a dlor Bianu și Cartoian, din Psaltirea slavo-română a lui Coresi (1577). Profesorul voind să compare textul reprodus acolo cu celelalte psaltiri, a întrebat pe studenți, cum se poate ști cu care psalm avem a face. Studenții n'au știut cheia, și atunci profesorul le-a spus că, în astfel de cazuri, se ia un cuvânt mai rar și se caută în glosarul Psaltirii Sch., care ne va trimite la psalmul nostru. Atunci studentul a ales cuvântul *îșelâciune* din pasagiul următor: Că limbile *îșelâciune* judecă lorū zeulū. Căutând în glosarul dlui Candrea *acest cuvânt, nu l-a găsit. E adevărat că supt celū dă, fără a face trimiterea, unele derivate ale lui îșelâ, dar forma din Coresi îșelâciune nu o pune în glosar, și, ce e mai grav, nici forma se șătară, care, cum se va vedeă mai încolo, e de o deosebită importanță pentru studii de limbă veche românească. Nu e atestată în glosar nici forma ponă 217/16 în loc de până ș. a. Cf. și Pușcariu, DR. II. 565 ș. u. asupra teoriei dlui Candrea referitoare la întrebuințarea prepozițiunii pre la acuzativ (I pp. CCI ș. u.) Păcat deci că utilitatea publicației dlui Candrea nu e proporțională cu munca denusă de*

buintează punctul cu virgulă ca semn de întrebare, întocmai ca în grecește, „un indiciu că scriitorul erà vreun cărturar grec sau că erà deprins cu copierea de texte grecești“. Cum nici dl Candrea nu dă prea mare importanță acestui argument, nu vom insista asupra ipotezei foarte puțin probabile că copistul ar fi fost Grec, deși se poate admite că el erà deprins cu scrierea grecească.

Comparând fonetismul limbei Psaltirii Scheiene cu acela al unor texte vechi din partea locului, unde se presupune că s'a copiat, precum și cu alterațiile frecvente la streinii care vorbesc românește, am ajuns la convingerea că copistul C al Psaltirii Scheiene, care a copiat paginile 197—530, așadară cea mai mare parte a acesteia, a fost un Sas care vorbea dialectul săsească bistrițean. De multe dintre particularitățile fonetice ale limbei copistului C nu se poate spune cu siguranță, dacă sânt proprii unui Ungur sau unui Sas, dar se găsesc și de acelea care, comparându-le cu forme din texte de proveniență săsească, ca de pildă versurile Sasului Franck von Franckenstein, publicate în anul 1679¹, sânt o dovadă sigură de origina săsească a scriitorului. Astfel găsim la copistul C numeroase exemple de *a* aton netrecut la *ă* (cf. Candrea, o. c. I, pp. XXXVI ș. u.). La Franck găsim: *barbat*, *fakut*, etc. Pentru forma *kinilor* = cânilor din Psalt. Sch (p. 202/16), avem la Franck forme analoge ca: *gindi* pentru gândi, *plindse* în loc de plânge, etc. Vocala *o* în locul diftongului *oa* e de asemenea un fenomen frecvent în gura Sașilor care vorbesc românește. Dar câte odată ei redau acest diftong prin *ua*, cu hiat, așa de pildă ei zic *bruască* în loc de broască, *Tuakə*: toacă, *Kəmuarə*: comoară². La copistul nostru găsim forma *se cunuască* 271/12 în loc de *se cunoască*. În loc de *u* găsim une-ori *o* în poziție atonă la copistul C; cf. pentru aceasta

¹ Reproduse mai întâiu de dl N. Iorga în *Scrisori și Inscriptii ardelenene și maramureșene*. II. Inscriptii și însemnări. Vol. XIII din Studii și Documente. București, 1906, pp. 6—8, iar acum de Dr. Eugen Hajek: *Die Hekatombe Sententiarum Ovidianarum des Valentin Franck von Franckenstein*. Cf. acest Anuar, la Recensii.

² Dr. Gustav Kisch: *Vergleichendes Wörterbuch der Nösner und moselfränkisch-luxemburgischen Mundart*. Im Archiv des Ver. für sbb. Landeskunde. 1905. I. Heft, p. 30; Brenndörfer János: *Román (oláh) elemek az erdélyi szász nyelvben*. Budapest. 1902, p. 13; Augustin Bena: *Limba română la Sașii din Ardeal*. Teză de doctorat, în manuscris, p. 28. Cf. de altfel și Psalt. Hurmuzachi (Candrea, o. c. XLIX).

formele din dialectul sășesc bistrițean: *moltər* < *multwurf*, *scholtəs* < *scultheizo*, *scholdər* < *scultara*¹. Deci chiar în dialectul sășesc se vede o tendință spre această înlocuire. Dl Procopovici crede (o. c., 33) că, în cuvinte ca *ponă* 217/16, *sărbotoare* 229/15-16, 265/4-5, 390/15, *fломăndu* 357/11, apariția lui *o* în locul lui *ă* se datorește labialei învecinate. Eu cred că acest fenomen (cf. și *rozboiu* 236/13 necitat de dl Procopovici) reproduce fidel cunoscuta pronunțare sășească a lui *ă* românesc după labiale și lichide. (Probabil că în forma *mărmăntu* 12/5 avem un caz de hiperurbanism. Anume copistul sas, de teamă să nu comită greșala proprie pronunțării sale, a înlocuit pe *o* cu *ă*. Cf. explicația dlor Procopovici, o. c. 32 și Candrea, o. c. XXXII, CL-CLI). Cf. pronunțarea actuală *kəmuarə* în loc de comoară. Tot așa trebuie să ne explicăm și înlocuirea lui *ă* prin *u*: *fură* 282/6: fără, *fugăduiū-me* 512/1-2: făgăduiū-me, după alte consonante: *su spuniiu* 389/12: să spuniū, *învățutura* 508/9: învățătura. În loc de liurcă zic Sașii *lircă* și *liurcă*. (Com. Bena). Copistul nostru scrie în loc de ultaiu *ultau* 415/7, iar la copistul B în loc de rugăciuriei găsim *rugăciriei* 91/13-14 și în loc de înțelepciure *înțelepcire* 135/11. Scrierea greșită inversă cu *ă* în loc de *o* sau *u* sau în locul altei vocale, precum și *ciu* în loc de *ci* indică tocmai nesiguranța scriitorului în astfel de cazuri și ne apare iarăși ca un hiperurbanism. Astfel avem: *îngrășară-se* 485/6-7 imediat după scrierea corectă *îngroșară-se*, *cănusciū* 217/10 în loc de cunosciū, *upăvăință* 301/2-3 imediat după forma corectă *upuvăința*, *părănții* 492/11, *părănților* 518/8 (cf. la copistul B: *răstu* 39/15 în loc de rostu, *rădiciū-me* 53/7 în loc de rădici-me, *giudeciūloru* 96/10-11 în loc de giudeciloru). Diftongul *ea* îl reduc Sașii adesea la *a*, d. ex. zic *crastă* în loc de creastă. La copistul C avem: *aștaptă* 460/12: așteaptă, *se ghetadză* 246/14: se găteadze, *se lucradze* 329/13: se lucreadze. Confuzia între consonante sonore și mute e ceva obișnuit în graiul Germanilor. În textul nostru găsim: *clumi-me-voiu*, 241/2: glumi-me-voiu; *sparcu-se* 304/2: spargu-se, *fricul* 520/4: frigul, *videle* 521/5: vitele (cf. la copistul B: *căntu* 33/16: cându, la copistul A: *lucrătorii* 14/15: lucrătorii). Cf. următoarele forme din dialectul sășesc bistrițean: *Dăch*: Tag,

¹ Gustav Kisch: *Die Bistritzer Mundart verglichen mit der Moselfränkischen*. Halle a. S., Karras, 1893, p. 23.

Breddar: Bretter, *Gâidâr*: Güter, *Hâidâr*: Hüter, *Kraŋpir*: Grundbirne, *Klôk*: Glocke, *Klêknâr*: Glöckner, etc.¹.

Dar ceea ce constituie, în mod absolut sigur, o particularitate a limbei vorbite de copistul C, e intercalarea atât de frecventă a unui *i* după vocala tonică (rare-ori și după vocală atonă), când acesteia îi urmează *r* sau *n* însoțit de o vocală palatală: *maire*, *măiritu-te(-ai)*, *taire*, *minuine*, *minuinatu*, *cântaire*, *cărairea*, *cureairea*, *giudecaire*, *mestecaire*, *muiaire*, *păduire*, *săpaire*, *stairea*. (Candrea, o. c., I, p. XXXVII).

Înainte de toate ne vom ocupa de acest fenomen în dialectul săsesc. În acest dialect se constată o aversiune vădită față de vocalele lungi și, ca urmare, o tendință vie spre diftongare². „Nu trebuie să fi cutreierat chiar toată Țara-săsească“, zice Wolff, o. c., p. 63, cf. p. 46, „ca să te convingi de varietatea aproape incalculabilă a sunetelor diftongate. În vreme ce dialectele orășenești duc luptă aprigă contra diftongilor și caută sistematic să-i topească în vocale lungi simple, limba țaranului cu putere proaspătă de viață, creează mereu legături nouă de sunete, diftongi noi. Ar fi însă o mare greșală, dacă am crede că diftongii țărănești ar fi mai tineri decât vocalele simple lungi ale orășenilor“. E de notat că dintre orașele săsești, cu mai multă energie și cu mai mult succes luptă contra diftongilor Sibiiul și Sebeșul-săsesc, pe când în nordul Transilvaniei diftongarea se menține mai bine, deși astăzi nu în așa măsură ca mai de mult. Mai răspândit și mai puternic e diftongul *ai* (cf. Wolff, o. c. 48, 60, 76), care e nu numai o metafonie a lui *a* ci și a altor vocale: *aissen* în loc de *essen*, *baisser*: besser, *traifen*: treffen, *gaitt*: Geld, *blaiçh*: Blech, *laijeln*: germ.-medie legel = Fässchen, *fail*: Fell, *gaist*: Gäste, *baich*: Bäche, *aich*: ich, *laifel*: Löffel, *fâiss*: Füsse, *grâissn*: giüssen, *gâidâr*: Güter, *hâidâr*: Hüter, *grâiss*: Gries, *brâif*: Brief, etc. (Wolff, o. c. 45-46, 49, 69, cf. Kisch, Die Bistr. Mundart, 26 și Vergl. Wörterbuch). Ceva mai recentă, dar totuși foarte veche, e diftongarea lui *û* în *ui* (Wolff, o. c. 70)³.

¹ Dr. Gustav Kisch: *Vergleich. Wb.*

² J. Wolff, *Über die Natur der Vokale im Siebenbürgisch-Sächsischen Dialekt*. Programm des evangelischen Unter-Gymnasiums... in Mühlbach für das Schuljahr 1874/5, pp. 62, 76.

³ Wolff, în studiul său, pp. 44, 66 ș. u., caută să explice această tendință spre diftongare în legătură cu palatalizarea lui *r* și *n* următor. Astăzi, dialectul săsesc nu cunoaște un *r* palatal, dar Wolff presupune existența lui în limba veche.

Am insistat asupra tenacității acestui fenomen în dialectul săsesc, pentru ca să putem înțelege cum a fost posibilă transmiterea lui și asupra unei limbi streine, anume asupra limbei noastre vorbite și scrise de Sași. Metafonia aceasta constituie și astăzi o greșală care o fac adesea elevii sași, când scriu românește. Am constatat aceasta dintr'o anchetă făcută, prin profesorii de limba română, între elevii sași ai liceului săsesc din Bistrița. Mi s'au semnalat, în urma acestei anchete, următoarele greșeli mai frecvente: *minuine*, apoi eliminarea lui *i* șoptit: *Bucureșt*, an la plur., tot așa *omen* sau *oamen* sau *oamin*, eliminarea lui *e* final: *cântar[e]*, *judecar[e]*, *pădur[e]*, (cf. *cărarilū* 52/15 în loc de cărarile, *cursele* 299/15 în loc de cursele), *toate* sau *toata lumea* în loc de toată lumea, *ngropat* în loc de îngropat. Datoresc o prețioasă comunicare d-lui Bena, care e un bun cunoscător al dialectului săsesc de sud și al celui din regiunea Bistriței, și care s'a ocupat în special cu pronunțarea sunetelor românești de Sași. Dînsul atestă ca fenomene frecvente la toți Sașii diftongări ca acestea: *senetuăs* în loc de sănătos, *ăn puărc*: un porc, *juănc*: junc, *fucuăt*: făcut, *buăn*: bun, *sepuăn*: săpun, *muănă*: mână, *muăr*: măr, *fuăntină*: fântână etc., dar metafonia lui *a* nu-i e cunoscută din sudul Transilvaniei, ci numai din regiunea Bistriței. De acolo și-a notat următoarele fraze: *bere care faîșe poc*: bere care face poc, adică bere care pocnește, când destupi sticla, și: *traișe corda Friți*=trage coarda Friți (porecla Țiganului lăutar). E notoric că în vreme ce în *face* și *trage*, *a* e alterat, în *care*, probabil pentru că se găsește în poziție atonă, a rămas intact. Se vede deci că fenomenul începe să dispară și în nordul Transilvaniei, ceea ce ar rezultă și din ancheta amintită.

Din fericire această metafonie e atestată și în texte vechi¹. Le vom înșiră în ordine cronologică, dând numai pe acelea despre care sântem siguri că sânt scrise de Sași.

Cea mai veche atestare a metafoniei am găsit-o într'o scrioare, scrisă la 17 Septembrie 1561, în limba germană și trimisă Bistrițenilor de voevodul Moldovei Alexandru Lăpușeanu². Scri-

¹ E curios că dl Candrea, la 1916, când publică ediția critică a Psaltirii Sch., spune în Introducere, p. CXXIX, următoarele: „Nici un caz analog (de trecerea lui *a* la *ai*) nu mai întâlnim în alte texte”.

² Publicată în: *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Nach den Quellen dargestellt von Dr I. Nistor. Czernowitz. 1912. pp. 77—78.

soarea e un răspuns la rugarea Sașilor pentru regularea târgurilor. Judecând după particularitățile de limbă ale acestei scrisori, e absolut sigur că pisarul Domnului moldovean, care a scris scrisoarea, a fost un Sas care vorbea dialectul săsesc bistrițean¹. Iată acele particularități care fac dovada aserțiunii mele: *Wyer* cu *i* lung în loc de *wir*, *lärmarkh*, *Iarmarkh*, *markht* fără *t* în loc de *Jahrmakt*, *nit* în loc de *nicht*, *sunabent* iar nu *Samstag*, *beden* în loc de *beiden*, *beuollen*, cu *o* scurt, în loc de *befohlen*. În această scrisoare găsim următoarele cuvinte românești: *Venere mayra* și *dominica mayra*².

Se mai găsesc formele *maire* și *mairi* — după cum au arătat și alții înaintea mea — într'o scrisoare a unui necunoscut către Petru-Șchiopul de la 10/20 Iulie 1593, publicată de d-l Iorga în colecția Hurmuzachi, vol. IX, pp. 349—350. Oricine citește această scrisoare, se convinge că e scrisă de un strein. Ce putea fi acest cunoscător al scrierii chirilice, Sas, Ungur, Polon sau alt neam? — Sânt convins că a fost Sas, deoarece în scrisoarea lui întâlnim alterațiuni fonetice și asperități sintactice proprii Sașilor care vorbesc limba noastră. Astfel avem o mulțime de cazuri de dispariție a lui *-i* șoptit și a altor vocale finale: *Bucureșt* (cf. *Onceșt* în loc de *Oncești*, *Stefleșt* în loc de *Steflești* ³), *priiaten(i)*, *creștin(i)*, apoi *zminteal(ă)*, *văzur(ă)*, *treab(ă)*, câte besearerci sânt *făcut(e)*, *trebuieașt(e)*. E adevărat că și Ungurii fac greșeli de apocopă, mai ales la *-ri* final, dar, în alte cazuri, apocopa e rară la ei. Găsim apoi afereze: *au ceput*, *au fost și lesne a ceape*, dar și *începăturia*, *unde sânt gropaft moși*, *perinfi*, *frafi*. Diftongul *oa* e redat totdeauna prin *o* sau *ō* sau *oō*, astfel: *ōmeni* (de mai multe ori), *tote*, *toōte*, *nostră*. E, cred, caracteristică înlocuirea lui *ț* prin *z*, în următorul caz de fonetică sintactică: *tōt zva* (= *îți va*) *fi pre voie*. Avem: *dincvace* în loc de *dincoace*, cuvânt des schimonosit și azi de elevii sași. Adesea scriitorul omite articolul hotărît: *în tot chip*, *de bine lor*. De două ori omite verbul auxiliar: *ei fost mers(t)*, *cu pașa purces și Ereiz*. Omiterea complementului: *scrii și rogi*

¹ Dl profesor universitar Dr. Gustav Kisch, Sas originar din Bistrița, mi-a confirmat aceasta cu toată siguranța.

² Comunicând d-lui Drăganu aceste forme, dintr'un text de o proveniență atât de sigură, d-sa mi-a atras atenția că, probabil, avem a face cu o influență săsească.

³ Brenndörfer, *o. c.*, pp. 70, 72.

să nu grăbim, acmu ne rog (= roagă ei pre noi), apoi (ii) vom ruga noi (pre ei). Noi nici unul n'au fost în Țarigrad ar corespunde lui: Keiner von uns war . . . Cu totul streină e așezarea cuvintelor în fraza următoare: *de-ai hi Dom(n)ia-Ta sârguit să fii până acmu venit*. Aceste particularități de limbă cred că sânt o dovadă sigură că scrisoarea aceasta a fost scrisă de un Sas. (Cf. rezultatele anchetei amintite mai sus).

Alt caz de metafonie găsim într'unul din versurile poetului sas Franck von Franckenstein, anume forma *nâire* pentru n'are¹.

Ținând seama de toate aceste fenomene lingvistice, se impune concluzia că copistul C a fost Sas din regiunea Bistriței. Dintre criteriile aduse în sprijinul acestei aserțiuni, tocmai cel mai puternic, metaforia, lipsește din paginile 1—197 ale textului. Cu toate acestea sânt multe asemănări între limba copistului C și a celorlalți doi, dar mai ales între a lui A și a lui C (cf. Procopovici, *o. c.* 34 ș. u.; Candrea, *o. c.* XXVIII ș. u., precum și formele citate de noi mai sus în legătură cu forme analoge de la copiștii A și B). Prin urmare nu e exclus ca și copiștii A și B să fi fost Sași. Din istorie știm că, în epoca care ne interesează, numărul Sașilor așezați în orașele moldovenești eră foarte mare și legăturile de comerț ale Moldovenilor și ale Domnului moldovean cu Bistrițenii erau foarte strânse, iar documentele înșirate mai sus sânt o dovadă sigură despre aceea că atât la Bistrița cât și în Moldova erau cărturari sași care știau scrie românește, și chiar cu chirilice. Asupra amestecului Sașilor

¹ N. Iorga, *S. D.* XIII, p. 7; Hajek, *o. c.* p. 101. Cf. și *Evangeliarul slavo-român* de la Petersburg, descoperit și studiat de Ion Bogdan, care e cu siguranță opera unui strein (cf. I. Bogdan, *Conv. lit.* XXV, 33 ș. u.; Pușcariu, *Ist. Lit.*, 191). Ion Bogdan remarcă din această carte, care pe la 1640 eră utilizată în Transilvania, metaforia lui *u* ca în *plodure buine*. E foarte posibil ca și acesta să fi fost scris de vreun Sas, dar neavând la îndemână întreg textul, nu ne putem pronunța cu siguranță în această chestiune. Cazul lui *mairé* din Tetraevangheliarul lui Radu din Mănicești, Luca IV 33 (ed. Gaster, p. 93), ne face să bănuim că grămăticul Radu a avut înaintea sa și un manuscris de proveniență săsească, când a copiat evangheliarul.

Formele actuale: *mîuře, tiuře, tăuře, mire, tîre, tiri*, atestate în județele Cojocna, Bihor și Sălaj, (cf. Weigand, *Jahresber.* IV, 301, 329, VI, 41; Pompițiu, *Bih.* 1013, 1019; Viciu, *Glosar*), precum și metaforii ca: *pâine, câine*, etc. nu pot avea nici o legătură cu alterațiile constatate la Sași. (Cf. Pușcariu, *DR.* I. 381).

în editarea unor scrieri vechi de ale noastre, există două păreri, și anume cei mai mulți susțin că Sașii au făcut-o din dorința de a câștiga prozeliți, iar alții cred că urmăreau un câștig material. Nici unul din aceste îndemnuri nu le putem considera ca mobilul copierii Psaltirii Scheiene, deoarece nimic nu ne îndreptățește să credem că această copiere se făcea pentru a fi dată la tipar, în vederea unui câștig material, iar dacă Sașii voiau totuși a o răspândi printre Români ca să-i câștige la protestantism, n'ar fi lăsat textul catolic al Lămuririi Legii, cu care se termină manuscrisul cunoscut sub numele de Psaltirea Scheiană, neschimbat în sensul legii lor. Deci dacă copierea n'ar fi fost numai o muncă mecanică, făcută din partea unor dieci sași, și s'ar fi făcut cu tendințe de convertire, acest „filioque“ catolic ar fi fost scos din Simbolul credinței ca nepotrivit cu învățăturile lui Luther. Mai de grabă credem că textul a fost copiat de dieci domnești, la ordinul Domnului, pentru nevoile sufletești ale acestuia, de pe vreun manuscris mai vechiu găsit la vreunăstire din Moldova sau la vreun particular. Cazuri analoge avem, așa de pildă Radul Grămăticul copiază Tetraevanghelul la 1574 pentru Pătrașcu-vodă.

*

Rezultate :

1. Partea cea mai mare a Psaltirii Scheiene, anume paginile 197—530, a fost copiată, cu siguranță, de un cărturar sasar care vorbea dialectul săsesc bistrițean.
2. Probabil că întreaga Psaltire Scheiană a fost copiată de copii sași.
3. Constatarea existenței cărturarilor sași cunoscători ai scrierii chirilice.
4. Metafonia lui *a* la *ai* și a lui *u* la *ui* nu poate fi considerată ca o lege fonologică proprie limbei românești, ea fiind o alterație uzuală numai la Sașii care vorbesc românește.
5. Necesitatea unei revizuirii a tuturor studiilor făcute până acum asupra Psaltirii Scheiene, precum și a ediției critice a d-lui Candrea.

6. Controlarea ipotezelor bazate pe particularitățile de limbă ale scrierilor noastre vechi și în special ale Psaltirji Scheiene¹.

Constantin Lacea.

[¹ Păreră că Sașii au fost scriitorii sau copiștii unora dintre textele noastre vechi a fost emisă și de N. Drăganu într'o comunicare anterioară făcută la Muzeul Limbei Române în 23 Aprilie 1923, cu prilejul descrierii unui manuscris din sec. XVII descoperit la Năsăud. Intre alte motive pentru această părere, d-sa cită tocmai forme ca *taire*, *maire* și *saile*, care apar foarte des în acest text. Desvoltată, această comunicare se publică mai la vale. Venind din două părți, părerea aceasta câștigă în probabilitate și deschide perspective nouă.

Ceea ce mi se pare mai necesar este o ediție nouă a documentelor din Arhivele Bistriței, făcută cu preocupări filologice. Din fragmentele publicate de Iorga știm câtă asemănare mare are limba lor cu Psaltirilor studiate de Candrea; după cele arătate aici de Lacea și mai ales de Drăganu, multe din particularitățile de limbă din aceste documente se dovedesc a fi ale diacilor sași. Intreaga chestie a rotacismului în textele noastre vechi apare acum într'o lumină nouă, iar neconsecvența în întrebuițarea lui nu mai poate fi explicată numai cu mijloace lingvistice, ci își va găsi elucidarea în parte în critica textului. Astfel, dacă în documentul No. 21 (la Iorga), scris de vornicij din Câmpulungul Bucovinei la începutul sec. XVIII, găsim alături de *denrū* un *ceine* (în loc de *cene* = cine), probabil că acesta din urmă e un sâsism (ca *saile*, *buine* etc.) și păstrarea lui *n* nerotacizat nu se explică prin faptul că el urmă după o semiconsonantă, ca în *mâine*, *scaunul* din „Legenda lui Avram“ (alături de rotacism consecvent în același text: *curură*, *dirioară*, *geroe*, *r-apusul*, *pânără*, Hasdeu, Cuv. d. bătr. II, 197) și ca în acel *puine* istroromân de care am vorbit la pag. 389 n. a acestui volum.

La sfârșitul criptogramei de la pag. 483 a Psaltirii scheiene sânt trei slove care după toată probabilitatea indică anul când s'a scris sau a fost copiat textul. Bianu dată Psaltirea din 1482 deși nu a spus niciodată pe ce își întemeie această credință; presupun cu Gaster (*Archivio glott. ital*, XII, 197) că acele slove le-a citit 6990 deci $\text{S} \text{U} \text{U}$; Gaster le-a cetit $\text{B} \text{U} \text{U}$ adică 7093 = 1585. Mi se pare că citirea nu poate fi decât $\text{S} \text{K} \text{U}$ adică 6023. Scăzând 5508 din această cifră, rămâne 515. Dacă copistul eră Sas, enigma s'ar putea deslegă în modul următor: în original eră cifra $\text{B} \text{K} \text{U}$ adică 7023 (= 1515). Sasul, care copia între anii 1563 și 1569 (cf. Candrea, p. VII), nedeprens cu distincția fonică între *dz* și *z*, și poate neștiind ce copiază în criptogramă, a înlocuit pe B din original cu S , cu mult mai frecvent în acest text (și a uitat să facă semnul pentru „mie“), încât din 7023 a făcut 6023. Posibil ar fi și aceea ca el să fi înțeles criptograma și să fi redat pe al său „fünfhundertfünzfzehn“ (în loc de „tausendfünfhundertfünzfzehn“) prin slovele corespunzătoare după calculul de la facerea lumii. S. P.]